

*Д.В.Кіосак (Одеса, Україна), Д.Л.
Гаскевич (Київ, Україна)*

НЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА МЕЛЬНИЧНА КРУЧА: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ КРЕМ'ЯНОЇ КОЛЕКЦІЇ

Певні дослідницькі сюжети мають властивість набувати нового звучання на різних етапах розвитку науки. У археології деякі з них знов і знов привертають увагу вчених, налічуючи десятки років історії польового вивчення та інтерпретації. У дослідженні неоліту України одним з таких сюжетів є стоянка Мельнична Круча, розташована на півдні лісостепового Побужжя. І хоча матеріали цієї цікавої пам'ятки ніколи не були провідною темою у симфонії українського неолітознавства, як її невід'ємний мотив, вони після досить тривалої перерви знов повертаються до фокусу уваги науковців. Проте, їх повноцінне використання у дослідницькому процесі стикається з проблемою співставності колекцій, здобутих різними експедиціями, та просторового співвідношення місць досліджень різних років. Пропонована стаття присвячена розгляду цих питань на тлі історії вивчення стоянки, реконструйованої за лакунарними та, іноді, суперечливими архівними і друкowanими джерелами. Без такого попереднього аналізу складно переходити до власне культурно-історичної інтерпретації Мельничної Кручі.

Історія дослідження. Перша друкована згадка про пам'ятку міститься у звіті Ф.А. Козубовського про роботи Бозької археологічної експедиції (БоАЕ), що працювала в долині р. Південний Буг (далі - П.Буг) у 1930-1931 роках. За ним, 3 серпня 1931 р. співробітник БоАЕ К.П. Полікарпович здійснив археологічне рекогносціювання в районі с. Сабатинівка (нині - Улянівський р-н Кіровоградської обл.), звідки раніше до Первомайського окружного краєзнавчого музею надходили повідомлення про знахідки давніх кісток. Місцевий мешканець, ентузіаст-краєзнавець С.І. Чуб провів дослідника до всіх відомих йому місць знахідок давнини: поселення трипільської та сабатинівської культур в ур. «Жовтякова Круча» (Сабатинівка I), стоянки в ур. «Мелницьке» (Мельнична Круча) та місцезнаходження палеонтологічних матеріалів на південній околиці села¹. Отже, можемо припустити, що пам'ятка була відкрита С.І. Чубом до 1931 р.

За даними Ф.А. Козубовського, в ур. «Мелницьке» було зібрано невелику колекцію археологічних матеріалів, що складалася з кісток тварин та 22 крем'яних виробів: 2 скребків, 10 уламків пластинок та 10 відщепів. Ще 5 кременів раніше підібраних на пам'ятці надав С.І. Чуб. Серед них К.П. Полікарпович визначив невеликий нуклеус та дві пластинки, одна з яких мала суцільно ретушований край. Знайдена кераміка описана як «цілком аналогічна до виявленої... в с. Сабатинівці». Через це всі матеріали Мельничної Кручі були віднесені до трипільської культури.

Впродовж 1933-1938 рр. практично всі співробітники БАЕ були репресовані радянською владою, а дехто (Ф.А. Козубовський, Т.М. Мовчанівський) - і страчені. Відповідно, зібраний ними археологічний матеріал залишився належно не опрацьованим і детально не опублікованим.

За даними В.М. Даниленка, він «потрапив у провінційні музеї і переважно

загинув під час війни» .

1937 р. в Мельничній Кручі загин Експедиції підводних робіт особливого призначення (ЕПРОН) під керівництвом Р.А. Орбелі підняв на поверхню човна-однодеревку середньовічного часу, що зробило урочище відомим на весь СРСР.

У 1938-1939 рр. експедиція Одеського археологічного музею (ОАМ) під керівництвом А.В. Добровольського відновила розкопки поселення Сабатинівка I. Одночасно з його дослідженням співробітники експедиції неодноразово відвідували розташовану поблизу Мельничну Кручу і, можливо, навіть проводили тут невеликі земляні роботи. Колекція знахідок з урочища була передана до ОАМ. За даними інвентарної картки, вона складалася зі 131 обробленого крем'я, 11 кісток тварин, 3 мушель, 3 кам'яних знарядь, 9 уламків кераміки (разом - 157 одиниць зберігання). Ці матеріали у своїй узагальнюючій роботі з неоліту України використав Є.Ю. Кричевський, правда, називаючи пам'ятку «Млиновим полем». Двічі вони коротко згадуються у публікаціях В.М. Даниленка. Також дослідник опублікував рисунки 5 предметів колекції: 2 „сокир” зі шліфованого каменю, 2 трапедій та уламку кераміки з гребінцевим орнаментом.

В 1947 р. співробітниками Середньобузької експедиції Інституту археології УРСР під керівництвом А.В. Добровольського у Мельничній Кручі було зібрано підйомний матеріал та зроблено невеликі зачистки. За даними польової документації, знахідки, пізніше передані до фондів Інституту археології НАНУ (кол. № 67), склалися з 8 фрагментів керамічного посуду, 12 крем'яних виробів, 14 кісток тварин, 1 фрагменту щитка черепахи та 5 • 6 ступок мушель моллюсків .

Наступного, 1948 року, А.В. Добровольський оглянув місцезнаходження, і, через відсутність на поверхні жодних знахідок, дійшов висновку, що стоянка на Мельничній Кручі повністю знищена водами П. Бугу.

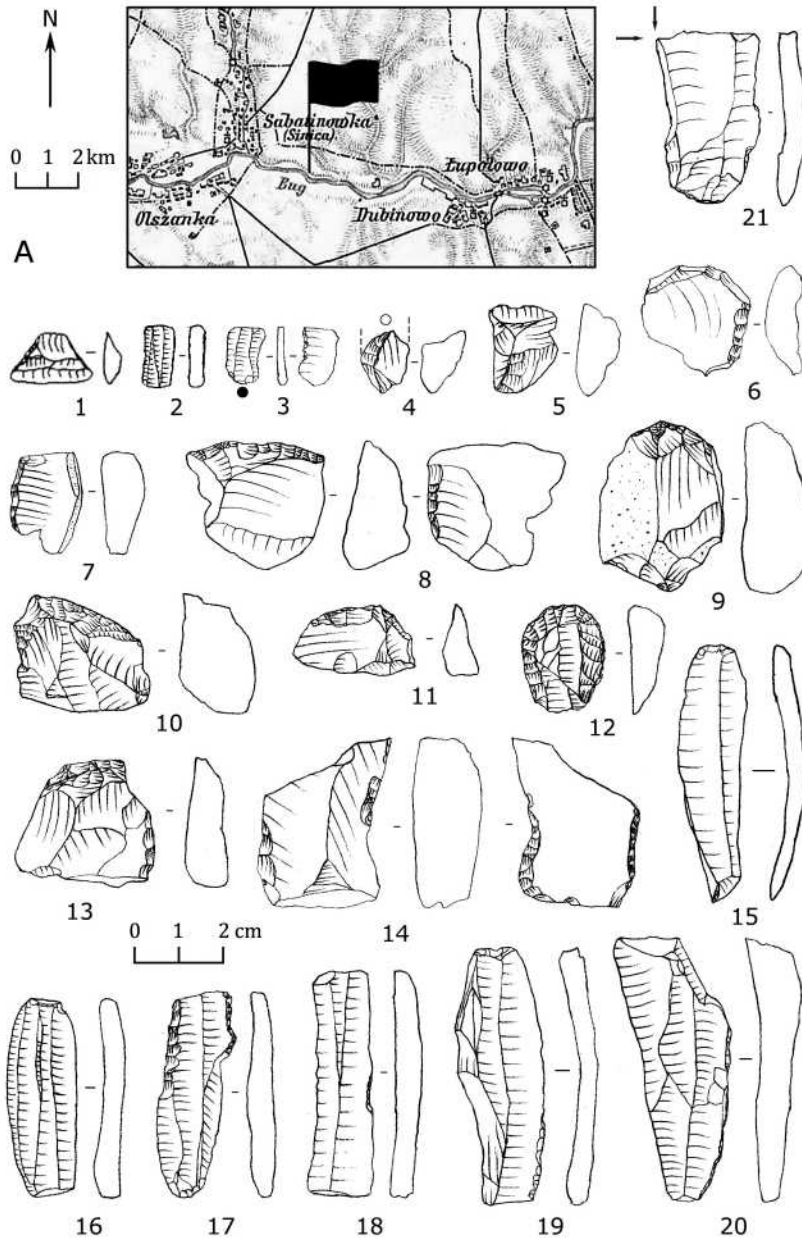
Попри категоричність заяви А.В. Добровольського, у 1949 р. під керівництвом нового начальника Середньобузької експедиції - В.М. Даниленка, роботи на Мельничній Кручі продовжилися. Тут було відкрито понад 300 кв. м розкопів, шурфів та зачисток, а також зібрано численний підйомний матеріал⁸. Польовий опис містить записи про 287 знахідок: 234 крем'яні вироби, 14 виробів з кістки та рогу, 1 уламок шліфованого виробу з каменю та 38 фрагментів керамічного посуду⁹, пізніше переданих до фондів ІА НАНУ (кол. № 143).

Локалізація пам'ятки Відомості щодо розташування стоянки у працях різних авторів мають істотні відмінності. Так, у різних джерелах згадуються різні назви урочищ: «Мелницьке», «Мельнична Круча» та «Млинове поле», а відстань між пам'яткою та с. Сабатинівка варіює від 1.5 до 2.5 км. В зв'язку з цим постає питання про розташування та реальну кількість неолітичних пунктів, виявлених на березі П. Бугу на південний схід від села.

Оскільки не можна з'ясувати репери, від яких різні дослідники вираховували «відстань від села», варто спробувати локалізувати досліджені ними пам'ятки за іншими ознаками. Так, привертає увагу зауваження Ф.А. Козубовського, що в місці знахідок ріка тече з північного заходу на південний схід. На плані розкопів поселення, складеному В.М. Даниленком у 1949 р., берег ріки має аналогічну орієнтацію¹⁰. Космічні знімки (Google Earth 5.2.1) долини ріки між с. Сабатинівка та с. Лупулове свідчать про наявність тут лише трьох ділянок, що відповідають цій ознаці. Перша, довжиною 900 м, знаходиться в сучасних межах села, починаючись біля гирла р.

Синиця і закінчуючись одразу за сучасною околицею Сабатинівки. Майже в центрі цієї ділянки знаходиться гребля млина, що, власне, і дав назву сусідньому урочищу. За даними атласу топографічних карт генерального штабу Австро-Угорщини (масштаб: 1:200000; лист: 48-48 «Апанієв»; Відень, 1917), у 1892 р. згаданий млин знаходився безпосередньо на краю с. Сабатинівка (Рис. 1: А). Отже, у 1930-их рр. південно-східна частина першої ділянки могла знаходитися за селом, проте, на відстані не більшій за 0.5 км від його краю. Друга ділянка, що відповідає опису, починається за 1.6 км, а закінчується за 2.4 км від греблі млина; третя - починається за 3.0 км, а закінчується за 3.9 км від неї. Таким чином, місце локалізації знахідок звужується до меж другої ділянки, що має довжину близько 800 м.

Більше світла на питання про кількість пунктів, досліджених на цій 800-метровій ділянці урочища, може пролити аналіз складу двох найбільших колекцій виявлених тут матеріалів. Оскільки знахідки кераміки у них поодинокі, в основу аналізу буде покладено їх крем'яні комплекси.

Колекція досліджень 1938-1939 рр. Колекція знахідок Мельничної Кручі з досліджень 1938-39 рр. тривалий час вважалася втраченою. Але нещодавно під час планового звірення у фондах ОАМ значну її частину було виявлено серед матеріалів поселення Сабатинівка I*. Це надає можливість після понад 60-річного забуття знову повернутися до її розгляду**.

Основу колекції складають крем'яні вироби (79 шт.). Сировина, з якої їх виготовлено, неоднорідна за макроскопічними ознаками. Найпоширенішими є два типи кременю: перший - від темно-сірого до чорного кольору, з білуватими вкрапленнями; та другий - нерівномірного забарвлення, світло-сірий, жовтий з темно-жовтою, червонуватою підкіркою та білуватими вкрапленнями.

Через відсутність нуклеусів у наявній частині колекції, первинне розщеплення може бути описане лише за морфологією сколів. Реберчасті сколи (2 шт.) представлені невеликими фрагментами (Рис. 1: 3-4).

Пластинчаті сколи за своєю часткою щодо загальної кількості речей поступаються відщепам: 35 % проти 56 % відповідно. Вони представлені переважно видовженими фрагментами з обламаним кінцем/ями (corps)¹¹. Довжина таких фрагментів перевищує ширину у 2 та більше разів. Переважають досить широкі пластини. На них же виготовлено і більшість виробів зі вторинною обробкою. Дещо менше пластинок. Мікропластини представлені лише двома середніми частинами (Рис. 1: 2). Можливо, ця диспропорція викликана нецілеспрямованою селекцією предметів більшого розміру у процесі збору підйомного матеріалу. В цілому, пластинчаті сколи мають правильну геометричну форму та регулярне огранення (Рис. 1: 15-20).

Серед виробів зі вторинною обробкою переважають скребки. Вони виконані виключно на відщепах. Більшість з них складають прості скребки на відщепах (4 шт., кінцеві та бокові, Рис. 1: 9, 10). На одному з них опукле лезо сформовано дуже похилою ретушшю (Рис. 1: 11). Також наявні підокруглий скребок (Рис. 1: 12) та кінцевий скребок на відщепі з ретушшю по краям (Рис. 1: 8). Відщепи з ретушшю (3 шт., Рис. 1: 6-7) мають частково чи повністю ретушовані краї. Різці представлені двограним, асиметричним на пластині (Рис. 1: 21) та кутовим на тонкому (до 3 мм) відщепі.

* Д. Кіосак, внаслідок описаних обставин, помилково опублікував три предмети з Мельничної Кручі як неолітичну „домішку” до крем'яного комплексу поселення Сабатинівка I: Kiosak D. The Flint Inventory of the Sabatynivka 1 site (Trypillja B1) // Ten Years After: the Neolithic of Balkans as uncovered by the Last Decade of Research. – Timisoara, 2009. – Fig. 5:1, 7: 3, 8. Ця прикра помилка не виключає безперечну наявність неолітичної „домішки” в матеріалах останньої пам'ятки.

** Автори щиро вдячні зав. відділу зберігання та наукової обробки ОАМ Л.Ю. Поліщук за розшуку колекції та її документації.

Ретушовані пластинчаті сколи представлені 2 екземплярами з регулярною ретушшю, яка частково вкриває обидва краї сколу, 1 пластинкою з виїмкою, сформованою вентральною ретушшю, та кількома видовженими фрагментами з нерегулярною ретушшю по краях (слідами використання?) (Рис. 1: 3, 14, 17, 19-20).

В колекції є 2 трапеції, сформовані крутим ретушуванням зламів медіальних фрагментів пластин (Рис. 1: 1). Правий кінець однієї з них повністю знято сколом, який за морфологією нагадує різцевий (макроімпакт?).

Наразі в колекції ОАМ присутній невеликий фрагмент шліфованого кам'яного знаряддя, форму якого реконструювати не можливо. Крім нього, вона включала ще 2 шліфовані сокири, свого часу опубліковані В.М. Даниленком.

Колекція досліджень 1949 р. На початок 2011 р. у наукових фондах ІА НАНУ зберігаються 246 з 287 знахідок з досліджень Мельничної Кручі 1949 р. Ще 3 нині відсутні знахідки відомі за фотографіями та рисунками зі звіту та публікацій В.М. Даниленка¹².

Основу колекції складають 224 крем'яні вироби. Заготовки без вторинної обробки представлені 51 відщепом, 30 пластинами, 42 пластинками та 6 мікропластинами. Для одержання пластинчастих заготовок служили 8 нуклеусів - 2 одноплощадкових олівцеподібних кругового сколювання, 1 конічний одноплощадковий одноплщинний, 3 дрібні торцеві, в т.ч. зроблені з великих відщепів, 1 двоплощадковий з двома суміжними робочими площинами зустрічного сколювання та 1 фрагментований невизначеного типу. Відщепи сколювалися з 1 одноплощадкового одноплщинного торцевого та 1 багатоплощадкового багатоплщинного нуклеусу. Технологічних сколів у колекції 3, а уламків невизначених виробів - 10.

Мікроліти представлені 3 симетричними середньовисокими трапеціями та 1 уламком мікропластини з притупленим краєм. Ще 1 мікропластина з притупленим краєм відома за рисунком зі статті В.М. Даниленка. Найчисленнішими знаряддями є відщепові скребачки: 9 кінцево-бокових, 7 бокових, 3 ретушовані на % периметру, 2 кінцеві, 2 циркулярні та 2 атипові. На уламку ретушованої пластинки зроблена 1 кінцева скребачка. Один двогранний асиметричний різець виготовлено на проксимальному уламку пластинки, а решту 6 - на відщепках та уламках кременя. Серед останніх 1 подвійний виїмчаторетушований, 2 багатолезових безсистемних та 1 однолезовий на зламі, 1 двогранний кутовий та 1 комбінований на зламі з двограним. До знарядь також відносяться 2 кукрекські вкладені, 15 ретушованих пластин та 5 ретушованих пластинок, 6 ретушованих відщепів, 1 стамеска на відщепі; 2 перфоратори на пластинах, 1 ретушер на нуклеподібному уламку кременя, 2 уламки невизначених знарядь. Привертає увагу, що майже кожен третій виріб колекції - знаряддя (71 шт.), а серед них майже кожне друге - зроблене на пластинчастій заготовці (30 шт.). Індекс пластинчастості колекції в цілому - 48.2 %.

Висновки Невеликий обсяг матеріалів Мельничної Кручі з колекції ОАМ ускладнює визначення їх культурно-хронологічної приналежності, надаючи відповідним висновкам характер гіпотетичності. В цілому, крем'яний комплекс пам'ятки відповідає сучасним уявленням про неолітичну кременеобробку. Так, модель фрагментації пластин, за якою перевага надавалася перетинам з довжиною, що удвічі і більше перевищує ширину, притаманна низці неолітичних пам'яток Молдови, на відміну від мезолітичних стоянок, де здебільшого представлені «короткі» перетини¹³.

Круто ретушовані симетричні середньовисокі трапеції зустрічаються як у пізньому мезоліті, так і у ранньому неоліті регіону. Наявність у матеріалах Мельничної Кручі двограних різців на пластинах, поодиноких чи відсутніх у набагато більших за кількістю виробів мезолітичних колекціях, може сприйматися як свідчення їх пізнішого віку.

На відміну від культурно невизначеної крем'яної колекції з ОАМ, колекція досліджень 1949 р. має яскраві риси кукрекської кременеобробки: наявність олівцеподібних і конічного нуклеусів для одержання мікропластин та спеціальних нуклеусів для відщепів, кукрекських вкладенів, мікропластин з притупленим ретушню краєм, багатолезових різців з негативами плоских різцевих сколів. Характерною кукрекською рисою є і переважання серед пластинчастих заготовок та виготовлених з них знарядь виробів шириною менше 1.2 см. Привертає увагу, що з перерахованих виробів на поверхні було підібрано лише 1 мікропластину з притупленим ретушню краєм. Решта кукрекських знахідок походять із зачисток і розкопів. Водночас, саме підйомний матеріал містить більшість виробів не притаманних кукрекській культурі: 2 із 3 трапецій, єдину виготовлену на пластині кінцеву скребачку.

Отже, не виключено, що в межах 800-метрової берегової ділянки ур. Мельнична Круча знаходилися декілька різних за характером знахідок скупчень неолітичних матеріалів, що могли частково перекриватися. Це пояснює відмінності у складі крем'яних колекцій різних років дослідження. Характер останніх залежав від того, які саме скупчення руйнувалися на момент дослідження, поставляючи свої матеріали до сукупності знахідок, зібраних на поверхні. Відсутність чіткої локалізації місць збирання підйомного матеріалу 1931-1947 рр. дозволяє розглядати їх разом як такі, що походять з ур. «Мельнична Круча» в цілому. Проте, матеріали 1949 р. доцільно розглядати як окремий комплекс, пов'язаний з чітко локалізованим

скупченням, руйнування якого почалося не раніше осені 1948 р. Про це свідчить як яскрава своєрідність його матеріалів у порівнянні зі знахідками попередніх років, так і зафіксований А.В.Добровольським факт відсутності археологічних знахідок в розмивах берегу урочища влітку 1948 р.

Найближчим часом автори планують продовжити та деталізувати аналіз матеріалів Мельничної Кручі, вже з врахуванням щойно зроблених висновків. Зокрема, увагу буде приділено ще не висвітленим питанням співвідношення різних груп крем'яних знахідок та неолітичного посуду в контексті наявних описів стратиграфії культурних відкладів пам'ятки.

- ¹ Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території БоГЕСу (1930-1932 рр.). – К., 1933. – С. 64.
- ² *Ibidem*
- ³ Даниленко В.Н. Неолит України: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 46.
- ⁴ Кричевський Є.Ю. Ранній неоліт і походження трипільської культури // Палеоліт і неоліт України. (Відп. ред. Л.М.Славін). – Т. I. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – С. 394.
- ⁵ Даниленко В.М. Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бузі // Археологія. – Т. X. – К., 1957. – С. 37. Даниленко В.Н. Неолит України... С. 107, 108, рис. 73: 3-5, рис. 74, 75.
- ⁶ Добровольський А.В. – Середньобузька експедиція 1947 р. – Науковий архів ІА НАНУ. – Фонд експедицій. – Спр. 1947/3, № 501, с. 2, № 687, с.156, 175.
- ⁷ Добровольський А.В., Макаревич М.Л., Оболдуева Т.Г. Середньобузька експедиція 1948 р. – Науковий архів ІА НАНУ. – Фонд експедицій. – Спр. 1948/1, № 9806 зощ. 2.
- ⁸ Даниленко В.Н. Отчет о работе Среднебугской экспедиции в 1949 г. – Науковий архів ІА НАНУ. – Фонд експедицій. – Спр. 1949/25, № 1740, с. 1-17.
- ⁹ Даниленко В.Н. Отчет о работе Среднебугской экспедиции в 1949 г.... 1949/25, № 1738, кн. I, с. 2-10.
- ¹⁰ Даниленко В.Н. Отчет о работе Среднебугской экспедиции в 1949 г.... 1949/25, № 2038, кресл. 1.
- ¹¹ Rozoy J-G. L'etude du materiel brut et des microburins dans l'Epipaleolithique (Mesolithique) franco-belge // Bulletin de la Societe Prehistorique Francaise. – 1968. – 65 (3). – P. 372.
- ¹² Даниленко В.Н. Отчет о работе Среднебугской экспедиции в 1949 г...., 1949/25, ф. експ. № 2036, табл. I-IV; Даниленко В.М. Дослідження неолітичних пам'яток..., С. 40, табл. I: 11, С. 42, табл. II: 3.
- ¹³ Ларина О.В. Новые полевые исследования памятников мезолита и неолита Молдавии / О.В. Ларина, К.-П. Вехлер, В.А. Дергачев та інші. // Vestigii arheologice din Moldova / Ed. V. Dergaciov. – Chisineu: Tipografia Academiei de Stiinta RM, 1997. – P. 62-110.